

Սուբիայան Հենրիետա (Հայաստան, ԵՊԲՀ)

Թոռունյան Նաիրա (Հայաստան, ԵՊԲՀ)

ԲՃՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ՕՏԱՐ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն դեռևս 1939 թվականից սկսել է հստակեցնել գիտական և գիտատեխնիկական եզրույթների կերտման, ուղղագրության և կետադրության կանոնարկման սկզբունքները: Տերմինաբանական կոմիտեն հետագա տարիների ընթացքում պարբերաբար ընդունել է նոր որոշումներ՝ ելնելով կանոնարկման արդիական մոտեցումների հրատապությունից:

Լեզուն զարգացող երևույթ է, փոփոխվող և նորացող: Տասնամյակների հոլովությունում բնական են ուղղագրության, արտասանության, կետադրության, տառադարձության կանոններում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Կանոնարկումը լեզվի մաքրությունը և հասարակության համար միօրինակությունն ապահովող պարտադիր պայման է:

Ի սկզբանե տերմինաբանական կոմիտեի համար լեզվի կանոնարկման բազմաթիվ խնդիրներից մեկն էլ տառադարձությունն է: Տառադարձությունը եզրույթային գիտաբանապաշարի ամբողջության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում: Անհրաժեշտ են տառադարձության հստակ կանոններ և քաջատեղյակություն՝ դրանք կիրառելու համար:

Իսկ ի՞նչ է տառադարձությունը, և ե՞րբ է տառադարձության անհրաժեշտություն առաջանում:

Ըստ Էդուարդ Աղայանի՝ տառադարձությունը՝ 1. որևէ լեզվի կամ բարբառի հնչյունների գիտական՝ հնչյունական գրությամբ վերարտադրելը՝ գրելն է, 2. այդ տառերի կամ պայմանական նշանների համակարգը, 3. մի լեզվի այբուբենով գրածը մի այլ լեզվի այբուբենով գրելը¹:

Այսպիսով, տառադարձված օտար բառը գրեթե նույն հնչողությամբ նույն բառն է՝ այլ լեզվի տառերով: Սակայն հայտնի է, որ լեզուները միմյանցից տարբերվում են հնչյունական համակարգով և ուղղագրական կանոններով: Հայտնի է նաև, որ մի լեզվից մի այլ լեզու կատարված տառադարձությունը առաջացնում է մի շարք բարդություններ՝ պայմանավորված երկու լեզուների այդ տարբերություններով: Այդ բարդությունները վերաբերում են տառադարձված եզրույթի թե՛ արտասանությանը, թե՛ գրությանը:

Գիտական եզրաբանության ասպարեզում տառադարձումը կիրառվում է, երբ օտար եզրույթը չի հաջողվում թարգմանել: Այսինքն՝ գլխավոր սկզբունքն այն է, որ օտար եզրույթը նախ պետք է փորձել թարգմանել և միայն դրա

¹Էդ. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Հայաստան հրատ., հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1413:

անհնարինության դեպքում փոխառություն կատարել, որն էլ ենթադրում է որոշակի սկզբունքներով տառադարձություն:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից հայ գրականության մեջ և մամուլում օտար բառերի և հատուկ անունների տառադարձություն կատարելիս ակնհայտորեն շեղումներ նկատվեցին 1939 թվականին տերմինաբանական կոմիտեի կողմից հաստատված կանոններից: Անհրաժեշտություն առաջացավ հայերենում վերանայելու բաղաձայնների տառադարձման կանոնները, որոնք վավերացվեցին Ա. Ղարիբյանի, Գ. Ջահուկյանի և այլոց նախագծերի հիման վրա: Այսպես՝ ըստ Ա. Ղարիբյանի նախագծի (1957թ. մայիս)՝ որոշվեց Տոուսերեն **ե**-ն տառադարձել հայերեն **ի**ե. օրինակ՝ **Вьетнам**-Վիետնամ, **премьер**-պրեմիեր և այլն²:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի նախագծի, որը հաստատվել է 1983թ. սեպտեմբերի նիստում, ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն հանձնարարեց ուղղորդվել որոշ բաղաձայնների, տառակապակցությունների, միջին արտասանություն ունեցող որոշ հնչյունների և որոշ ձայնավորների վերաբերյալ վերանայված ու հաստատված կանոններով³:

Բժշկագիտությունը անընդհատ զարգացող և հզորացող գիտաճյուղերից է: Բժշկագիտության բնագավառում նորանում են հիվանդությունների բուժման միջոցներն ու մեթոդները, տեխնոլոգիաները, գիտատեխնիկական առաջընթացով պայմանավորված՝ ստեղծվում են նոր գործիքներ ու սարքավորումներ, ուստի և օր օրի նորանում ու համալրվում են և բժշկագիտական եզրույթները: Ուստի հայոց լեզվի ներկա փուլում ևս արդիական խնդիր է բժշկագիտական եզրույթների տառադարձության կանոնների պահպանումն ու ամրագրումը:

Հայտնի է, որ բժշկագիտական եզրույթները հաճախ կազմված են հունալատինական եզրույթատարրերից՝ նախածանցներից, վերջածանցներից, արմատներից: Ըստ մասնագետների գնահատման՝ ժամանակակից բժշկության եզրույթաբանական բառապաշարը գերազանցում է 500 000-ը. ըստ պատմական տեղեկությունների՝ 10-րդ դարում գոյություն ուներ 1000, 1850 թվականին՝ շուրջ 6000, 1950 թվականին՝ ավելի քան 45 000 բժշկական եզրույթ:⁴ Բժշկագիտական եզրույթները ներկայումս էլ պետք է տառադարձվեն ամրագրված գործող կանոններով: Սակայն այդ կանոնների թերիմացությունը կամ չիմացությունը բժշկագիտական մասնագիտական գրավոր խոսքում տեղիք է տալիս ուղղագրական սխալների, որ, իհարկե, անթույլատրելի է:

Մեր կարծիքով՝ ներկայումս ևս անհրաժեշտություն կա բժշկագիտության բնագավառում համակարգելու տառադարձման գործող կանոնները՝ դրանք հասանելի դարձնելով գիտական գործունեություն ծավալող բժիշկներին,

²Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 258:

³Նույն տեղում, էջ 259-262:

բժշկական բուհերի ուսանողներին, թարգմանիչներին և առողջապահության բնագավառի այլ մասնագետներին:

Իբրև ընդհանուր սկզբունք՝ նշենք, որ բժշկագիտական օտար եզրույթը տառադարձելիս պետք է առաջնորդվել հայերենի ուղղագրական կանոններով:

Հայտնի է, որ հայերենում ձայնավորների ուղղագրությունը դիրքային-ստուգաբանական է: *Բառասկզբում* եթե լսվում է **է**, գրվում է **է:Բառամիջում** և **բառավերջում** գրվում է **է**, եթե առանձին արմատի սկզբնատառ է: Նույն կանոնները կարող են կիրառվել նաև բժշկագիտական օտար եզրույթները տառադարձելիս⁵: Օրինակ՝

- Բառասկզբում*՝ Echinococcus /հուն./ – էիինոկոկ
eczema /հուն./ – էկզեմա
Բառամիջում՝ anaesthesiologia /հուն./ – անէսթեզիոլոգիա
anencephalia /հուն./ – անէնցեֆալիա

Բժշկագիտական օտար եզրույթներում բառավերջում արմատական **է**-ով բառերի չենք հանդիպել:

Մնացած դեպքերում, եթե է *հնչունը* բառամիջում արմատի սկզբնատառ չէ, տառադարձվում է՝ համաձայն հայերենի կանոնների, այսինքն՝ **է**-ով, օրինակ՝

- aerobia /հուն./ – աէրոբ
aerophobia /հուն./ – աէրոֆոբիա
encephalopathia /հուն./ – էնցեֆալոպաթիա

Բառասկզբում երբ լսվում է **օ**, գրվում է **օ**: Բառամիջում երբ լսվում է **օ**, գրվում է **օ**, եթե առանձին արմատի սկզբնատառ է: Հայերենում բառավերջում **օ**-ի գրության դեպքեր չկան:

- Բառասկզբում*՝ odontitis /հուն./ – օդոնտիտ
oncologia /հուն./ – օնկոլոգիա
ontogenesis /հուն./ – օնտոգենեզ
Բառամիջում՝ parodontitis /հուն./ – պարօդոնտիտ
parotitis /հուն./ – պարօտիտ
anopia /հուն./ – անօպիա
panophthalmitis /հուն./ – պանօֆթալմիտ
anophthalmia /հուն./ – անօֆթալմիա
enophthalmus /հուն./ – էնօֆթալմ
hydrophthalmus /հուն./ – հիդրօֆթալմ

Մնացած դեպքերում, եթե *օ հնչունը* բառամիջում արմատի սկզբնատառ չէ, տառադարձվում է, համաձայն հայերենի կանոնների, **ո**-ով, օրինակ՝ վերը նշված բառասկզբյան մի քանի օրինակներում առկա է նաև բառամիջի **ո**-ի տառադարձման կանոնը՝ համաձայն հայերենի ուղղագրական օրինաչափության.

- odontitis /հուն./ – օդոնտիտ

⁵Մակայն կա սկզբունք, որ օտար բաղադրյալ բառերը փոխառվում են որպես պարզ՝ արմատական բառեր և հայերենում չեն ստուգաբանվում:

oncologia /հուն./ - օնկոլոգիա
ontogenesis /հուն./ - օնտոգենեզ

Ըստ տերմինաբանական կոմիտեի որոշման⁶ (1985)՝ հունական ծագում ունեցող բառերի փ-ը/լատ. ph/հայերենում տառադարձվում է **ֆ**, օրինակ՝

agraphia /հուն./ - ագրաֆիա
blepharitis /հուն./ - բլեֆարիտ
diphtheria /հուն./ - դիֆթերիա
kyphosis /հուն./ - կիֆոզ

Հունարեն θ տառը (լատ. th) հայերենում տառադարձվում է **թ**, օրինակ՝

atherosclerosis /հուն./ - աթերոսկլերոզ
apathia /հուն./ - ապաթիա
asthma /հուն./ - ասթմա
diphtheria /հուն./ - դիֆթերիա

Հունարենի χ տառը (լատ. kh, ch) նոր ժամանակներում հայերենում ռուսերենի օրինակով մեծ մասամբ տառադարձվում է **խ**, օրինակ՝

Echinococcus /հուն./ - էխինոկոկ
cheilitis /հուն./ - խելիտ
cholesterinum /հուն./ - խոլեստերին
melancholia /հուն./ - մելանխոլիա

Մինչդեռ հունարենից եկած ինչպես հին, այնպես էլ նոր մի շարք փոխառություններում **ch** տառակապակցությունը հայերենում տառադարձվում է ոչ թե **խ**, այլ **ք**, օրինակ՝

biochemia /հուն./ - բիոքիմիա
chromosoma(ta) /հուն./ - քրոմոսոմ(ներ)
chronicus /հուն./ - քրոնիկական

Օտար բառերի կրկնակ բաղաձայնները հայերենում տառադարձվում են մեկ տառով⁷

pp-п

correlation - корреляция - կոռել(յ)ացիա
aberration - аберрация - աբեռացիա

пп-п

appendicitis - аппендицит - ապենդիցիտ
grippus - грипп - գրիպ

сс – u

abscessus - абсцесс - աբսցես
glossitis - глоссит - գլոսիտ

фф – ф

⁶Նույն տեղում, էջ 262:

⁷Նույն տեղում, էջ 263:

affectus - аффект - աֆեկտ

effectus - эффект - էֆեկտ

кк – կ

accommodation – аккомодация - ակոմոդացիա

Echinococcus - эхинококк - էիսինկոկ

лл – լ

allergia - аллергия - ալերգիա

collapsus - коллапс - կոլապս

мм – մ

gramma, grammum - грамм - գրամ

immunitas - иммунитет - իմունիտետ

Նմանապես տառադարձվում են նաև մյուս կրկնակ բաղաձայնները (**тт-տ**, **дд-դ**, **гг-գ**, **нн-ն** և այլն):

Հունարենից լատիներենի միջոցով փոխառված բառերում **rrh** տառակապակցությունը հայերենում տառադարձվում է **n**, օրինակ՝

haemorrhoides - геморрой - հեմոռոյ

cirrhosis - цирроз - ցիրոզ

gastrorrhagia - гастроррагия - գաստրոռագիա

Օտար եզրույթներում **u** վերջնահնչյունը հայերենում տառադարձվում է հետևյալ կերպ՝⁸

1. **u**-ն պահպանվում է, երբ դրա սղումը առաջացնում է բառապատկերի աղավաղում, օրինակ՝

angina - ангина - անգինա

hygiēna - гигиена - հիգիենա

2. **u**-ն ավանդաբար պահպանվում է որոշ եզրույթներ տառադարձելիս՝

diaeta - диета - դիետա

trauma - травма - տրավմա

3. **u**-ն մնացած դեպքերում հայերենում չի պահպանվում (մանավանդ այնեզրույթներում, որոնցում **u**-ն ավելացել է ռուսերենում), օրինակ՝

aneurysma - аневризма - անևրիզմ

membrana - мембрана - մեմբրան

Թեև պետք է նշել, որ ներկայումս հայերենում վերոհիշյալ տառադարձումը (3) նույն միօրինականությամբ չի պահպանվում, շատ եզրույթներում պահպանվում է **u**-ն՝ շրջանցելով ամրագրված կանոնը՝

ампула - ամպուլ(ա)

уретра - ուրեթր(ա) θ

сперма - սպերմ(ա)

скарлатина - սկարլատին(ա)

спора - սպոր(ա)

формула - ֆորմուլ(ա)

⁸Նույն տեղում, էջ 195-199:

Ռուսերենում **-ля, лю, лѐ** ունեցող հունա-լատինական ծագման բառերը թեև սովորաբար տառադարձվել են **լյա, լյու, լյո**-ով, սակայն ներկայումս մեծ մասամբ նախընտրելի է **լա, լու, լո**-ով տառադարձումը, օրինակ.

-ля – լա

артику**ля**ция – արտիկուլ(յ)ացիա

декапсу**ля**ция – դեկապսուլացիա

лю – լու

целюлит – ցելուլիտ

оклю**зия** – օկլուզիա

лѐ -ո

бруцелѐз – բրուցելոզ

туберкулѐз - տուբերկուլոզ

Հունարեն և լատիներեն եզրույթները տառադարձելիս պետք է իմանալ նաև հունա-լատինական բառակազմական միավորները՝ եզրույթատարբերը՝ նախածանցները և վերջածանցները, և ըստհայերենի ուղղագրության կանոնների՝ դրանց տառադարձումը:

Հունա-լատինական նախածանցներից են⁹

a-, an-- ա-, ան-

anophthalmia – անօֆթալմիա

aphasia - աֆազիա

anti- -անտի-

antibiotic – անտիբիոտիկ

antiseptika – անտիսեպտիկա

en-, endo- - էն-, էնդո-

endolimpha – էնդոլիմֆա

enostosis -էնօստոզ

ex-, exo- - էկզ-, էքս-

exophthalmus- էկզօֆթալմ

exhumatio- էքսհումացիա

hyp-, hipo- - հիպ-, հիպո-

hypesthesia- հիպէսթեզիա

hypoglykaemia- հիպոգլիկեմիա

hyper- - հիպեր-

hyperglycaemia - հիպերգլիկեմիա

hyperaemia - հիպերեմիա

inter- - ինտեր-

interventio - ինտերվենցիա

interposition -ինտերպոզիցիա

pan - - պան-

panarthrosis -պանարթրիտ

⁹ Հայոց լեզու, ուսումնական ձեռնարկ, ԵՊԲՀ հրատ., Երևան, 2009, էջ 223-226:

panhidrosis - պանհիդրոզ
pro- - պրո-
progenia- պրոգենիա
prolapsus - պրոլապս
re- - ռե-
rehabilitation - ռեաբիլիտացիա
revaccinatio - ռեվակցինացիա
retro- - ռետրո-
retrofixatio - ռետրոֆիքսացիա
retroversion - ռետրովերսիա
super- - սուպեր-
superinfectio - սուպերինֆեկցիա
superfetatio - սուպերֆետացիա
sym-, syn- - սիմ-, սին-
symbiosis - սիմբիոզ
synergismus - սիներգիզմ
trans- - տրանս-
transsudatio- տրանսսուդացիա
transsudatum - տրանսսուդատ

Հունա- լատինական վերջածանցները տառադարձելիս ևս գործում են հայերենի ուղղագրական կանոնները: Սակայն առկա է մի սկզբունք ևս. հունա-լատինական որոշ ածանցների վերջին տառակապակցությունները հայերեն տառադարձելիս ընկնում են, օրինակ՝ -իտիս՝ -իտ, -ոզիս՝ -ոզ, -իզմուս՝ -իզմ և այլն:¹⁰

-ismus - -իզմ
gigantismus - գիգանտիզմ
daltonismus - դալթոնիզմ
-itis- -իտիս
adenitis - ադենիտ
arteriitis - արտերիիտ
-oma - -ոմա
adenoma - ադենոմա
myoma - միոմա
-osis - -ոզ
arthrosis- արթրոզ
dermatosis - դերմատոզ
-pathia - -պաթիա
cardiopathia - կարդիոպաթիա
dermatopathia - դերմատոպաթիա

¹⁰Նոյն տեղում, էջ 226-232:

Եզրույթատարրերը բառային իմաստակիր միավորներ են, սակայն չունեն ինքնուրույն գործածություն¹¹: Դրանք հայերեն տառադարձելիս ևս ենթարկվում են հայերենի ուղղագրական կանոններին.

acro- -ակրո-, բարդ բառերում նշանակում է *վերջույթ, արտաքին ծայրին առկա*.

acromegalia - **ակրոմեգալիա**

acroneurosis - **ակրոնևրոզ**

-algia - **-ալգեզիա**, բարդ բառերում նշանակում է *ցավազգայություն*.

analgesia- **անալգեզիա**

hyperalgia- **հիպերալգեզիա**

-algia - **-ալգիա**, բարդ բառերում նշանակում է *առանց օրգանական պատճառականության ցավ*.

arthralgia- **արթրալգիա**

glossalgia - **գլոսալգիա**

auto- -ավտո-, աուտո-, բարդբառերում նշանակում է *ինքն, ինքնիրեն*.

autogenes - **ավտոգեն**

autoinfection - **աուտոինֆեկցիա**

-ectasia - **-էկտազիա**, բարդ բառերում նշանակում է *խոռոչավոր կամ խողովակավոր օրգանի, պատի կամ սահմանափակ հատվածաշերտի լայնացում, արտացոլում*.

bronchoectasia- **բրոնխէկտազիա**

phlebectasia- **ֆլեբէկտազիա**

-ectomy - **-էկտոմիա**, բարդ բառերում նշանակում է *ամբողջ օրգանի կտրում, հեռացում*.

nephrectomy- **նեֆրէկտոմիա**

neurectomy- **նևրէկտոմիա**

-genes - **-գեն**, բարդ բառերում նշանակում է *ծնող, սերող, առաջացնող, գոյացնող, կազմող*.

spasmogenes - **սպազմոգեն**

odontogenes – **օդոնտոգեն**

Եզրույթաբանության՝ որպես գիտաճյուղի նպատակներից մեկը եզրույթների մշակումն ու միօրինականացումն է: Եզրույթները՝ որպես նեղ մասնագիտական բառեր, գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստի բոլոր բնագավառներում, որոնց զարգացման և ընդլայնման դեպքում առաջանում են նոր եզրույթներ: Դա նշանակում է, որ հնարավորինս պետք է հասնել եզրույթների միօրինականացման՝ մշտապես ուշադրության կենտրոնում պահելով դրանց տառադարձման կանոնները, ապահովելով մասնագիտական գրավոր խոսքի անաղարտությունը:

¹¹Նույն տեղում, էջ 232-240:

Сукиасян Г. В., Торунян Н. А.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Транслитерация в научном терминологии в целом занимает определенное место, для которой необходимо четкие нормативные правила транслитерации и по необходимости для применения этих правил - осведомленность.

Транслитерация - это написание слов с одного языка с символами из алфавита другого. В идеале это индивидуальная замена по-символу. Сохранение и регулирование правил транслитерации для медицинских терминов является актуальной проблемой современного армянского языка. Транслитерированные термины подчиняются правилам орфографии транслитерированного языка. При транслитерировании иностранных (заимствованных) терминов необходимо руководствоваться орфографическими правилами армянского языка. Знание правил транскрипции необходимо для каждого специалиста в области здравоохранения.

Sukiasyan H.V., Torunyan N.A.

TRANSLITERATION OF FOREIGN MEDICAL TERMS INTO ARMENIAN

Transliteration has its special place in the whole of the scientific terminology, and for transliteration a set of clear rules and profound knowledge on using these rules accurately are necessary. Transliteration is the spelling of words from one language with characters from the alphabet of another. Ideally, it is a one-for-one character-by-character replacement. The preservation and regulation of the transliterating rules for medical terms is a current issue in the modern Armenian language. Transliterated terms obey the spelling rules of the transliterated language. While transliterating foreign (borrowed) terms, it is necessary to be guided by orthographic rules of the Armenian language.

Knowledge on transliteration rules is necessary for every health care professional.